

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Menselijke waardigheid en globalisering

In een globaliserende wereld wordt de invloedssfeer van nationale staten en hun politieke instituties steeds kleiner. Wisselende netwerken en internationale organisaties worden daarentegen steeds belangrijker. Er ontstaat door deze fragmentatie een internationaal niemandsland waarin de structurele bescherming van menselijke waardigheid moeilijker is vorm te geven. We moeten daarom op zoek naar nieuwe manieren om in onze veranderende wereld de waardigheid van de mens, de menselijke maat en solidariteit te waarborgen.

door *Richard Steenvoorde*

De auteur is juridisch adviseur van het Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland en visiting fellow van Blackfriars Hall aan Oxford University.

ONDER DRUK WORDT ALLES VLOEIBAAR. Althans, veel – en in ieder geval belangrijke politieke en economische besluitvormingsarrangementen van onze samenleving. Lange tijd werden de belangrijkste besluiten over de nationale economie door regeringen genomen, maar de economische instituties en de wereldmarkt groeiden de laatste decennia zo duizelingwekkend snel dat politiek en overheid slechts hijgend achter de ontwikkelingen lijken aan te lopen.¹ Macht vloeit naar een schijnbaar oncontroleerbare *global space*, terwijl de politiek ter plaatse achterblijft.² De Poolse socioloog Zygmunt Bauman constateert dat staten, in reactie op die politieke machteloosheid, de bescherming tegen de luimen van de wereldeconomie afbouwen (sanering van de verzorgingsstaat) en als alternatief zich gaan richten op persoonlijke veiligheid: tegen de bedelaar, de vreemdeling en de terrorist.³

De *global space* is geen lege ruimte. Daar waar de staat niet altijd in staat

bleek om op te treden, ontwikkelden zich nieuwe initiatieven. In sommige gevallen zijn bedrijven en non-profitorganisaties de afgelopen jaren zelf tot nieuwe afspraken inzake de bescherming van mens en milieu gekomen, al dan niet met verwijzing naar internationale, door staten vastgestelde, normen.⁴ Nauwelijks echter waren deze netwerken geformeerd, of ze veranderden alweer.

Tegenwoordig gaat dit proces van permanente omvorming zo snel dat fundament en langetermijnperspectief lijken te ontbreken. Een netwerk kan dan wel het besef doen gelden dat men in de internationale samenleving hoe langer en meer wederzijds afhankelijk van elkaar is, maar het enkele feit van die constatering is nog onvoldoende een ruggengraat om menselijke waardigheid en solidariteit te bevorderen.⁵ Dat roept vragen op. Wie komt er nog op voor menselijke waardigheid? Wie kan erop aangesproken worden? Wie neemt het initiatief?

GRONDSLAGEN

De bescherming van de menselijke waardigheid in de *global space* werd traditioneel toevertrouwd aan het internationaal recht, waarin staten de voornaamste actoren waren. Dit recht onttrekt zich niet aan de werking van mondiale netwerken, handelsstromen en financiële markten. De vraag in hoeverre het internationaal recht de menselijke waardigheid kan blijven beschermen, is dus terecht. Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we eerst kijken naar hoe de menselijke waardigheid een plaats kreeg in het internationaal recht.

Het is niet zo dat menselijke waardigheid plotseling op het toneel van het internationaal recht verscheen; er is een lange aanloop in de rechtsgeschiedenis te zien. Deze aanloop wordt gekenmerkt door enkele belangrijke markeringspunten waar, in reactie op concrete schendingen van de menselijke waardigheid, er rechten werden geformuleerd die we nu terug kunnen vinden in de catalogus van de mensenrechten. Voorbeelden hiervan zijn de Magna Carta (1215), de pauselijke bul *Sublimus Dei* over de waardigheid van inheemse volken in Zuid-Amerika (1537), de Vrede van Westfalen (1648) en de eerste Geneefse conventie van 1864. In alle gevallen ging het om een morele opstand tegen concrete schendingen van menselijke rechten.⁶

De verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog vormden de achtergrond van de doorbraak ten gunste van een systematische bescherming van de menselijke waardigheid door middel van het formuleren van een catalogus van mensenrechten en de oprichting van instituties die zich voor de bescherming daarvan zouden gaan inzetten. Men besepte al snel

dat alleen een systeem en instituties niet voldoende zouden zijn voor de mondiale aanvaarding van de mensenrechten. Er was ook behoefte aan een ethische grondslag.

Verschillende theorieën werden geopperd, maar de deelnemers konden het niet eens worden. De Nederlandse delegatie wilde bijvoorbeeld dat er verwezen zou worden naar een christelijke grondslag, maar dit was voor niet-christenen onaanvaardbaar.⁷

De Tweede Wereldoorlog vormt de achtergrond van een systematische bescherming van de menselijke waardigheid

Geïnspireerd door het denken van Thomas van Aquino (1225-1274)

kwam de Franse delegatie onder leiding van de filosoof Jacques Maritain (1882-1973) tot de volgende aanpak. Maritain stelde dat het geen zin had om naar overeenstemming te streven over de theoretische grondslagen voor het respect voor menselijke waardigheid en de mensenrechten, maar het was wel mogelijk om in concrete gevallen overeenstemming te bereiken over welke concrete zaken noodzakelijkerwijs beschermd of verboden zouden moeten worden: ‘Tijdens een der vergaderingen (...) waarop de Rechten van de mens werden besproken, merkte iemand vol verbazing op dat verdedigers van radicaal tegenovergestelde ideologieën tot een overeenkomst waren gekomen over een reeks van rechten van de mens. Ja, wij zijn het over deze rechten eens, antwoordden ze, op voorwaarde dat men ons niet vraagt waarom. Want bij dit “waarom” begint de onenigheid.’⁸

Het concept van de menselijke waardigheid kon zo meerdere gezichtspunten bevatten. Dit maakt menselijke waardigheid niet tot een ‘hol’ begrip, maar juist tot een overvol begrip, omdat er zo veel verschillende invullingen aan kunnen worden gegeven.⁹ Niemand, ook de christenen niet, werd gedwongen om zijn eigen overtuiging op te geven. Tegelijkertijd lag er bij iedere religie en levensovertuiging de opdracht om uit te leggen hoe zij de mensenrechten konden steunen.¹⁰ Deze discussie komt pas nu, en dan slechts mondjesmaat, op gang.

FRAGMENTATIE

Vanaf de zeventiger jaren van de vorige eeuw zien we een exponentiële groei van niet-staatelijke actoren in de internationale betrekkingen. Deze groei ging gepaard met groeiende capaciteiten van deze niet-staatelijke actoren om internationale regelgevingprocessen te beïnvloeden.¹¹ De groeiende groep niet-staatelijke actoren bestond zowel uit maatschappelijke organisaties als uit multinationals.

De interactie tussen de traditionele statelijke systemen en andere, nieuwe, vormen van regulering, waarbij staten en niet-statale actoren beide een rol spelen, hebben geleid tot een wereldwijd netwerk van elkaar soms overlappende, dan weer elkaar tegenwerkende reguleringssystemen.

Onderdelen van besturende instituties gaan samenwerken met gelijke onderdelen van andere instituties. Daarmee vormen ze een nieuw netwerk dat niet meer aangestuurd wordt vanuit één van de oorspronkelijke instituties. Dit nieuwe netwerk maakt onderlinge afspraken die weer hun doorwerking krijgen in de oorspronkelijke institutie.

Een goed voorbeeld hiervan is de internationaal opererende Financial Action Task Force (FATF). Oorspronkelijk was dit een onafhankelijke werkgroep waarin ambtenaren uit verschillende landen ervaringen uitwisselden in de internationale strijd tegen het witwassen van criminele gelden en financiering van terrorisme, maar gaandeweg werd deze samenwerking zo intensief dat de ambtenaren FATF-richtlijnen konden uitzetten die vervolgens in het nationale beleid van de deelnemende landen werden geïmplementeerd. Daarmee is de FATF meer dan een orgaan dat de politieke wil masseert: het rapporteert en controleert en zet landen aan tot gecoördineerde actie.¹² Zo riep de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties in 2005 de lidstaten op om de veertig beleidsaanbevelingen, plus negen extra aanbevelingen, met spoed te implementeren.¹³

Deze ontwikkeling plaatste juristen voor een dilemma. In de gangbare rechtstheorie werd de uitkomst van het recht gelegitimeerd door de vaste regels van het regulerende systeem waarbinnen het was gevormd.¹⁴ Binnen de nieuwe netwerken van *governance* en rechtsontwikkeling zijn rechtsregels echter het gevolg van de interactie tussen verschillende rechtsvormende en recht tot gelding brengende actoren.¹⁵ Hiermee verschuift de aandacht van vaste regels die bepalen wat recht is, naar vragen omtrent betrokkenheid van belanghebbenden, de toegang tot processen, de capaciteiten van de deelnemers aan het debat en de effectiviteit van de regulerende oplossing.¹⁶

De al eerder genoemde Bauman heeft hier zo zijn twijfels bij. Gaan de ontwikkelingen van vaste naar vloeibare maatschappelijke vormen inmiddels niet te snel? Hij constateert dat sociale vormen, netwerken, niet lang hun vorm behouden. De samenleving bestaat steeds meer uit tijdelijke netwerken. Het langetermijnperspectief verdwijnt daarmee uit het oog, en alles wordt vloeibaar.¹⁷

De problemen die uit deze vloeibaarheid van netwerken voortkomen kunnen worden geïllustreerd aan de hand van de recente Occupy-beweging. Wat de bewoners van de tentenkampen lijkt te verenigen is dat men tegen een doorgeslagen economisch systeem, inclusief bankiersbonussen,

is. Tegelijkertijd is men verdeeld over de grondslagen waarom men daar tegen is. Ook lukt het niet om tot aansprekende alternatieven te komen. Het gevolg is dat de discussie in het tentenkamp zich versmalt tot het na-

*Doordat de samenleving
uit steeds meer tijdelijke
netwerken bestaat, verdwijnt
het langetermijnperspectief*

velstaren over welke werkgroep zich mag bemoeien met het genereren van media-aandacht.¹⁸ Daarmee gaat Occupy dezelfde kant op als de andere netwerken in de *global space* van staten, bedrijven, ngo's en burgerinitiatieven: het begint al uit elkaar te vallen voordat het goed

en wel begonnen is. Het ontbreekt aan een gemeenschappelijk (gespreks) kader om de boel bij elkaar te houden. Toch is zo'n gemeenschappelijk gedeeld kader niet ondenkbaar.

SOCIALE LEER VAN DE KERK ALS DENKKADER?

Geconfronteerd met deze verschuivingen in de internationale betrekkingen komt de vraag vanzelf naar boven: wat heeft dit te betekenen? Hoe moet de christendemocratie deze ontwikkelingen nu duiden? Misschien wel door terug te grijpen naar een van de belangrijkste pijlers van haar denken: de christelijk-sociale traditie. En daarbinnen biedt het best bewaarde geheim, de Katholieke Sociale Leer, een goed uitgangspunt. Bij velen slechts bekend vanwege de introductie van het 'subsidiariteitsbeginsel' in 1931, heeft de sociale leer sindsdien niet stilgestaan.

Vanaf de negentiende eeuw ontwikkelde zich een concrete lijn van zorg om de menselijke waardigheid, ook daar waar het de internationale economische verhoudingen betrof. De slechte omstandigheden waaronder veel mensen hun dagelijks brood moesten verdienen waren eind negentiende eeuw een zorg van menig pastoor. Steeds vaker kwamen priesters en bisschoppen op voor de rechten van de arbeiders. In Engeland legde kardinaal Manning de bouw van de kathedraal van Westminster stil om de gelden te besteden aan de zorg voor de Ierse havenarbeiders. In Duitsland werkten priesters in het Ruhrgebied (zoals Adolph Kolping) zo hard dat de communist Karl Marx bitter klaagde dat het nooit wat kon worden met de revolutie zolang de 'papen zich om de arbeiders bekommerden'.¹⁹

De Kerk richtte haar kritiek niet alleen op de overheid, die haar taak zou verzaken, maar ook op de economische machten van haar tijd. Zo nam paus Leo XIII in 1891 geen blad voor de mond toen hij protesteerde tegen 'een verschrikkelijke woeker, welke meer dan eens door de Kerk veroordeeld werd, maar die toch, al zij het ook in andere vormen, feitelijk nog

altijd door hebzuchtige winstjagers wordt uitgeoefend... Daarbij komt nog het feit, dat zowel het bedrijfsleven als nagenoeg het hele zakenleven door enkelen wordt beheerst, zodat een handvol mensen die schatrijk zijn en zeer vermogend, bijna een slavenjuk aan de overgrote massa... hebben opgelegd.²⁰

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw richt de sociale leer zich nadrukkelijk tot 'alle mensen van goede wil'.²¹ Kort daarop werd het West-Europese denkkader vervangen door het internationale perspectief, met daarin steeds meer aandacht voor de mondiale economische verhoudingen. Vanaf dat moment klinken er uit Rome regelmatig oproepen tot de vorming van een nieuw economisch bestel waarin de menselijke waardigheid en wereldwijde solidariteit worden gewaarborgd: 'De gehele economie en het gehele geldwezen – niet alleen enkele sectoren ervan – moeten volgens ethische maatstaven als werktuigen worden gebruikt, zodat zij passende voorwaarden scheppen voor de ontwikkeling van de mens en van de volken.'²²

CONCRETE TOEPASSINGEN

Kritiek vanaf de zijlijn is makkelijk. Hoe blijft nu in deze permanent veranderende wereld de menselijke waardigheid geborgd? Wie neemt het initiatief? En wat kun je eigenlijk nog doen? Twee recente voorbeelden laten zien hoe de sociale leer van woorden werd omgezet in concrete daden.

In Oostenrijk richtte de ERSTE Stiftung, grootaandeelhouder in de Erste Bank, naar aanleiding van vragen uit de rooms-katholieke caritasbeweging en schuldhulpverlening een nieuwe bank op: Die Zweite Sparkasse. Deze coöperatieve bank biedt mensen een noodzakelijk minimum van financiële voorzieningen aan: een bankrekening, een betaalpas, een spaarrekening en eventueel een inboedelverzekering. Op deze manier kunnen mensen die bijvoorbeeld vanwege langdurige werkloosheid, ziekte of leven op straat, geen bankrekening meer hadden (in Oostenrijk geschat op zo'n veertigduizend mensen), opnieuw gaan deelnemen aan het economisch verkeer en gezond financieel *record* opbouwen. De bank verstrekt geen leningen en men kan niet rood staan. Het doel van de bank is om ieder mens een kans te geven om weer normaal mee te doen in de samenleving. Zij is er voor iedereen die door andere banken is afgewezen en nu hulp nodig heeft. De slogan van de bank is 'omdat het vaak alleen niet lukt'. Ongeveer vierhonderd werknemers van de Erste Bank besteden een deel van hun vrije tijd als vrijwilliger in de zeven landelijk verspreide filialen van Die Zweite Sparkasse.²³

In Italië ontstond binnen de kerkelijke Focolare-beweging een bedrijfs-

model dat bekend zou worden als de ‘economie van gemeenschap’.²⁴ Uitgangspunt was het vormen van een winstgevend bedrijfsmodel dat zou zorgen voor nieuwe banen en op vrijwillige basis zijn winsten zou verdelen over directe hulp aan mensen in nood, onderwijskundige projecten op

Binnen de kerkelijke Focolare-beweging ontstond een bedrijfsmodel dat bekendstaat als de ‘economie van gemeenschap’

het terrein van het creëren van een geefcultuur, en investeringen ter bevordering van de groei en verdere ontwikkeling van het bedrijf. In 2010 waren er wereldwijd 750 bedrijven die volgens deze filosofie opereerden, variërend van kleine bedrijven tot bedrijven met meer

dan honderd werknemers.²⁵ Kenmerkend is ook de doorgeefcultuur, waarbij degenen die op een of andere manier ondersteuning ontvangen uitgedaagd worden om ook zelf weer iets door te geven aan anderen. In kerkelijke kringen bestaat er veel belangstelling voor dit model, temeer omdat paus Benedictus XVI het in 2009 expliciet in zijn encycliek noemde als een economisch model waarin winst maken en respect voor menselijke waardigheid hand in hand gaan.²⁶

PERSPECTIEF

Kort en goed is in de huidige (internationale) samenleving de omloopsnelheid van morele en politieke verontwaardiging zo hoog dat ze niet meer in staat lijkt om een bijdrage te leveren aan de structurele bescherming van menselijke waardigheid. Nieuwe netwerken van rechtsontwikkeling waarbinnen dit zou kunnen gebeuren vervloeiën voordat ze tot structurele oplossingen komen. Niet een gebrek aan ethische kaders is het probleem, maar de afwezigheid van het langetermijnperspectief over de rol en betekenis van ethische kaders voor het functioneren van de internationale economie en het internationaal recht.

Echter, binnen de katholieke sociale traditie lijken zich belangrijke concrete initiatieven te ontwikkelen, die laten zien hoe de bescherming van de menselijke waardigheid binnen de huidige internationale economische omstandigheden tot bloei kan komen. Ook een zichzelf vernieuwende christendemocratische beweging kan daar haar voordeel mee doen.

Noten

1 W.B.H.J. van de Donk, ‘Knooppunten van vertrouwen. Over netwerken, gemeenschapswerking en een men-

seneconomie’. Openingsspeech van de Vrije Universiteit Amsterdam van het academisch jaar 2009-2010.

2 Zygmunt Bauman, *Liquid times. Living in an age of uncertainty*. Londen: Polity

- Press, 2007.
- 3 Bauman 2007, p. 15.
 - 4 R.A.J. Steenvoorde, *Regulatory transformations in international economic relations*. Proefschrift Universiteit van Tilburg. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008.
 - 5 Vergelijk W.B.H.J. van de Donk, 'De bedoeling van bevrijding'. 5 mei-lezing 2008. Amsterdam: Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek/Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2008.
 - 6 F.A.M. Alting von Geusau, *Sporen van de twintigste eeuw* (tweede, geheel herziene druk). Nijmegen: Wolf Legal Publishers/Vidya, 2000, p. 246.
 - 7 C. McCrudden, 'Human dignity and judicial interpretation of human rights', *The European Journal of International Law* 19 (2008), nr. 4, p. 678.
 - 8 J. Maritain, *Mens en staat*. Tiel: Lannoo, 1966, p. 90.
 - 9 McCrudden 2008, p. 678.
 - 10 In 1961 schreef paus Johannes xxiii de encycliek *Mater et Magistra*, waarin hij een katholieke visie op de mensenrechten presenteerde.
 - 11 Steenvoorde 2008, pp. 8-9.
 - 12 Zoals men het zelf graag stelt: www.fatgafi.org.
 - 13 S/Res/1617, 'Threats to international peace and security caused by terrorist acts'. United Nations Security Council, 5244th meeting, 29 July 2005.
 - 14 Vgl. H.L.A. Hart, *The concept of law*. Oxford: Clarendon Press, 1994.
 - 15 E.M.H. Hirsch Ballin, *Netwerken van rechtsontwikkeling*. Utrecht: Lemma, 1999.
 - 16 Steenvoorde 2008.
 - 17 Bauman 2007.
 - 18 HP de Tijd.nl, 11 november 2011.
 - 19 Aangehaald in R. Marx, *Das Kapital. Ein Plädoyer für den Menschen*. München: Pattloch, 2008.
 - 20 Paus Leo xiii, Encycliek *Rerum Novarum*, 15 mei 1891. www.vatican.va
 - 21 Paus Johannes xxiii, Encycliek *Pacem in Terris*, 11 april 1963. www.vatican.va
 - 22 Paus Benedictus xvi, Encycliek *Caritas in Veritate*, 29 juni 2009, nr. 67. www.vatican.va
 - 23 www.sparkasse.at/diezweitesparkasse/Zweite-Sparkasse
 - 24 A.J. Uelmen en L. Bruni, 'Religious values and corporate decision making. The economy of communion project', *Fordham Journal of Corporate & Financial Law* 11 (2006), pp. 645-680.
 - 25 Zie A.J. Uelmen, 'Caritas in Veritate and Chiara Lubich. Human development from the vantage point of unity', *Theological Studies* 71 (2010), pp. 29-45.
 - 26 Uelmen 2010.